

जातीय समस्येची संघर्षमय जीवनकहाणी : उतरंड

प्रा.डॉ.नरसिंग आप्पासाहेब कदम

मराठी विभाग

शिवाजी महाविद्यालय, उदगीर जि.लातूर

डॉ.

बाबासाहेब आंबेडकर नावाचं वादळ दलितांच्या जीवनामध्ये आलं आणि संबंध दलितांचं जीवनपरिवर्तन घडवून गेलं. अनेकांनी त्यांच्या प्रभावानं बौद्ध धर्म स्वीकारला. त्याचा चांगला तसाच वाईट परिणाम जनजीवनावर झाला. कारण बौद्ध धर्म स्वीकारल्यामुळे आपल्याच जातीतील लोकांचा विरोध सुरू झाला. लग्नापासून ते सोयरसंबंधापर्यंत अनेक अडचणी निर्माण झाल्या. तरीही बौद्ध धर्मांमध्ये गेल्याचा एक वेगळा आनंद सर्वांच्या चेहऱ्यावर उमटला.

‘उतरंड’ ही कथा याच पार्श्वभूमीची विलास सिंदगीकर यांनी साकारली आहे. आनंद जाधव नावाचा मातंग समाजातील तरुणही बौद्ध धर्माची दीक्षा घेण्यासाठी गेला. हा प्रसंग आहे हिंदू धर्म नाकारणाऱ्या संबंध जनतेचा. १४ ऑक्टोबर १९५६ या विजयादशमीच्या दिवशी निळ्या वादळाने नागपूरच्या पावन नागभूमीवर लाखो दलित बांधवांसमोर बौद्ध धर्माची दीक्षा घेणाऱ्या बौद्धधर्मीय लोकांचा. बौद्ध धर्मगुरू भंते चंद्रमणी यांनी भीमराव आंबेडकरांना त्रिशरण, पंचशील म्हणायला लावले. ‘बुद्धम शरणम् गच्छामी!’च्या वंदनेने सारा परिसर दुमदुमला.

मांगाचा आनंद जाधव बौद्ध धर्मात गेला. याचा पहिला संघर्ष घरातच पेटला. तो देव नाकारू लागला. घरातले तसं म्हणू नको म्हणू लागले. “आरं पोर, तू देवाला वंगाळ म्हणू नको. तुला झाले आहे तरी काय?” असे प्रश्न विचारू लागले. इतर मांग मात्र हिंदू धर्मातच होते. आता सर्वांनी मेलेली जनावरे ओढणं सोडलं. गावकी नाकारली. आनंदची बहीण दीक्षा विवाहयोग्य झाली. पण लग्नास महार स्वीकारत नव्हते. कारण ती मांगाची होती. मांग स्वीकारत नव्हते कारण

त्यांच्या घरात बौद्ध धर्म स्वीकारला होता. समाजामध्ये सामाजिक परिवर्तन झाले नसल्यामुळे हा प्रश्न चिघळत गेला.

दीक्षाने आत्महत्या केली. दीक्षा धर्मातराचा बळी ठरली. तरीही परिवर्तनाची लाट खेड्यापर्यंत पोहोचली. खेड्यातल्या हॉटेलवर दलितांना चहा मिळू लागला. एकदा पाहुण्याच्या लग्नाला राहुल गेला तर तिथला नवरदेव लग्नापूर्वी पळून गेला. म्हणून अचानक राहुलला तिथे उभे केले. त्याला काहीही बोलू दिले नाही. त्याने नुकतीच पीएच.डी. पदवी प्राप्त केली होती. राहुलला बोहल्यावर बसवून बळजबरीने लग्न लावले.

रूपाली—राहुल यांचा विवाह झाला. घरी आल्यानंतर रूपालीने देवपूजा मांडली. राहुलने विरोध केला. बौद्ध धर्म स्वीकारलं असं तुम्ही मुद्याम सांगितलं नाही म्हणून आरोप झाला. सासराही मुलीच्या वळणाचा निघाला. मुलीला म्हणाला, “रूपा, चल बेटा! तू या घरात क्षणभरसुद्धा राहू नकोस.” असं बोलून निघून गेले. अनुराधा कुलकर्णीने सर्व जाणून घेऊनही राहुलसोबत विवाह केला. शेवटी बौद्ध धर्म सर्व धर्मांमध्ये मिसळून गेला.

तर ‘मोरच्या’ कथेमध्ये वडारकाम करून चांगलं पोट भागविणाऱ्या ‘बळी’ चा बळी कसा गेला ते लेखक मांडतात. बळीची बायको सीमा मोर्चाला जाण्यासाठी विरोध करते. पण अण्णा पक्के राजकारणी. वरपर्यंत त्यांचा दबदबा, त्यांना नाकारणे अशक्य. त्यामुळे बळीला मोर्चाला जावे लागले. अण्णांनी समस्यांसाठी मोर्चा काढला तरी त्यामागे राजकारण होते. ते म्हणजे, “आरं दादा, मोर्चा जंगी म्हंजी काय? एकदम झकास भक्कमच निघेल. मोर्चा जबरदस्त मोठा निघाला तरच

उद्या पक्षाचे पुढारी आमदारकीच्या टिकिटाचा आपला इचार करतील.’’

असा स्वार्थ ठेवून मोर्चाला मोठं रूप दिलं. शेतकऱ्यांच्या प्रश्नासाठी मोर्चा काढला. मोर्चातल्या अनेकांना शेतीच नाही तरी मोर्चात सहभागी झाले. मोर्चात भाषण चालू असताना स्फोटक रूप आलं. अश्रुधूर, बंदुकीच्या गोळ्यांचा प्रयोग सुरू झाला. गोळ्या संजूस करत जाऊ लागल्या. ‘मेलोऽ वाचवा...पळा... पळा... धावाऽऽ!’ म्हणत लोक पळू लागले. बळीला गोळी लागली. बळीचा मृत्यू झाला. राजकारणांनी रोजगार देऊन मोठा मोर्चा काढला. त्याचा फायदा झाला. भूमिहीन बळीचा मात्र हकनाक बळी गेला.

‘बैलपोळा’ या कथेमध्ये पोपटराव पवार पाटलाकडच्या सर्जा-राजा जोडीचे, पोळ्याच्या मानापानाचे, दुश्मनीचे, खूण केल्याचे चित्रण आले आहे. पोपटरावाचा खूण चिमणराव पाटील व त्याचे भाऊ करतात. पळून जातात व तिथे त्यांचा गडी शिवाजीराव गोरखे पळत येतो. आरोप त्याच्यावरच घेतला जाईल म्हणून त्याला पळून जायला लावतात. गावात पोपटरावांचे समर्थक काठ्या-कुऱ्हाडी घेऊन जमतात. ‘‘ज्या ताटात खाल्लं... त्या ताटात हागला का? साल्याला जिवंतच ठेवायचं नाय.’’ एकजण. असे बोलू लागले. मालकाबरोबर सर्जा बैलही मेला होता. राजाने सर्वांना पाहिले होते. बैलपोळ्याला मारोती भोवती फिरवताना राजाच्या नजरेला चिमणराव पडले. राजाने धडका देऊन त्यांना मारलं. सगळ्या गावाच्या लक्षात आलं पोपटरावांचा खूण कोणी केला होता. पोपटरावांचा मुलगा यसोंता पोलिस स्टेशनला गेला.

‘‘आवो सायब, आमी अर्ज घेऊन आलोय.’’

‘‘आणखी कोणाची तक्रार घेऊन आलात?’’

यसोंताची माय म्हणाली,

‘‘आमी तक्रार अर्ज घेऊन आलो नाय, सायब!’’

‘‘आमी शिवाजीची जमानत करायला आलोय बघा.’’

म्हणजे दुश्मनी कशी काढली जाते, त्याचा बळी कोण जातो व शेवटी सत्य समोर येते हा दिलखेचक प्रसंग कथेतून येतो.

तर ‘अन्याय’ कथेतून चांगले काम करणाऱ्याला शिक्षा होते. शिक्षक अध्यापनाचे काम मनातून करतो. शाळेला शिस्त लावतो. पण ते इतरांना आवडत नाही.

शेवटी त्याला बदनाम करतात व त्याच्यावर आरोप करून कामावरून काढून टाकतात.

‘आत्महत्या’ कथेमध्ये महाराज वरून एक प्रकारे अन् आतून एक प्रकारे कसे वागतात, भक्तीचा आव आणताना चांगल्या दिसणाऱ्या मुलींचा उपभोग घेतात. त्यांच्या आयुष्याचं वाटोळं करून टाकतात. तेव्हा आत्महत्येशिवाय त्यांच्यासमोर पर्याय उरत नाही. अशी नेमकी वयात आलेली सुमन आत्महत्या करते. पण शेवटी भोलेनाथ महाराजांचा पर्दाफाश होतो. त्याला अटक होते हे चित्रण लेखक मांडतात.

‘हाकमारी’ या कथेमध्ये खेड्यामध्ये एखाद्या अंधश्रद्धेवर विश्वास कसा ठेवला जातो ते दाखवले आहे. हाकमारीला ‘ओ’ असं म्हटलं की मृत्यू होतो अशी चर्चा होते. घरच्यांनी हाक मारली तर ओ म्हणायला लोक कसे भितात याचे चित्रण यातून आले आहे.

तर ‘माहेर’ या कथेमध्ये सासरचा छळ व माहेरची माया याचे चित्रण दाखवले आहे. ‘वर्दीतला माणूस’ या कथेमध्ये एक मित्र पोलिस अधिकारी बनतो व दुसरा कवी. कवी दंगलीमध्ये अडकतो तेव्हा पोलिस मित्राची मदत कशी होते याचे चित्रण कथाकर करतात.

‘चिकनगुन्या’ आजार कसा गावभर पसरला. त्यामुळे डॉक्टरची कशी चंदी झाली. समाजामध्ये अंधश्रद्धा कशा असतात. याचे चित्रण लेखक करतात. समाजामध्ये हा आजार देवीच्या कोपानं पसरला म्हणून तिचा गाडा उतरण्यासाठी लोक जमतात. एक भक्तीन अंगावर नवी साडी, हिरव्या बांगड्या घालते. कपाळाला कुंकू लावते. अंगात आल्याचं भासविते. सर्व गावावरचा ‘चिकनगुन्या’ पळून लावणार म्हणजे अन् तिलाच चिकनगुन्या होतो. तेव्हा सगळ्या गावाला कळत की भोंदूगिरीने समाजाला कसं फसवले जाते. शेवटी गावामध्ये स्वच्छता अभियान येते. स्वच्छतेचे महत्त्व सिंदगीकर सर्वांना सांगतात.

‘कोवळी पानगळ’ मधून शाळेमध्ये मुले खोड्या कशा करतात, एकमेकांचा बदला कसे घेतात व चांगल्या शिक्षकाला कसे बदनाम करतात याचे दर्शन घडविले आहे. रंगा वर्गामध्ये मंजुळीच्या बाकावर चुरचुरीच्या शेंगा कुटून टाकतो. घरी आल्यावर बाप मारेल म्हणून स्वतःच्या अंगाला चुरचुरी लावतो. अंग खाजते, सुजते, रक्त निघते तर मास्तरनं मारलं म्हणून त्याचं नाव

सांगतो. गावातले सर्व माणसे शाळेत येतात. तेव्हा मास्तरला म्हणतात,

“तुम्हाला लाज वाटली का? खोटं बोलायला...?”

अशी शिक्षकाची फजिती केली. तेव्हा गुरुजी म्हणाले,

“मी रंगुला रागाच्या भरात मारलं आहे. त्याला मारू नये, पण मी त्याला मारलं. ही माझी चूक झाली. यापुढे मी असी चूक कदापि करणार नाही. तुम्ही गावा नांदवे आहात. मला माफ करा...!”

शेवटी गावातल्या सगळ्यांना आपल्या मुलाची चूक आहे, मास्तरची चूक नाही हे कळले. त्यांनी मास्तरची माफी मागितली. असे शाळेतील किसे सांगून शाळा चांगली चालवायची असेल तर गावकऱ्यांची भूमिका महत्त्वाची असते हे दाखवून दिले आहे.

तर शेवटच्या ‘जखम’ या कथेमध्ये आपलाच भाऊ आजारामुळे मरतो. त्यावेळी जात, परिस्थिती, दवाखाना, सोय या सगळ्या प्रसंगाचे भावविश वर्णन सिंदगीकर मांडतात.

‘उतरंड’ या कथासंग्रहामधून समाजातील वेगवेगळ्या प्रसंगाचे चित्रण आले आहे. शेवटी अनेक प्रसंगाची, घटनांची, स्वभावांची, अज्ञान-अंधश्रद्धेची, जातीची, जाती-जातीतील विषमतेची उतरंड माणूसकी नष्ट करते. माणूसकी टिकवायची असेल, वाढवायची असेल तर माणसांनी या उतरंडीला पाडून टाकलं पाहिजे. नवे विचार, नव्या दिशा, नवे जीवन यांची उतरंड रचावी व समता, स्वातंत्र्य व बंधुतेची तोरणमाळ बांधावी असाच सल्ला यातून लेखक देताना दिसतात.

संदर्भ ग्रंथ

१. डॉ.ईश्वर नंदपुरे—साहित्य ग्रामीण आणि दलित, विजय प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती ५ सप्टेंबर २००२
२. मनोहर यशवंत—दलित साहित्य सिद्धांत आणि स्वरूप, प्रबोधन प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती १४ जानेवारी १९७८
३. सिंदगीकर विलास—उतरंड, संगत प्रकाशन, नांदेड, प्रथमावृत्ती मार्च २००८